

Отримано: 02 лютого 2016 р.

Прорецензовано: 24 лютого 2016 р.

Прийнято до друку: 26 травня 2016 р.

Артеменко І. С. Теоретико-методичні основи концентрації виробництва на підприємствах агропромислового комплексу / І. С. Артеменко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал. – Острого: Вид-во НУ«ОА», травень 2016. – № 1(29). – С. 23–28.

УДКУДК 330.147:338.431.6:338.431.84

JEL-класифікація L11, Q13, E20

Артеменко Ірина Сергіївна,

аспірантка Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ КОНЦЕНТРАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НА ПІДПРИЄМСТВАХ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ

Досліджено процес концентрації виробництва на підприємствах агропромислового комплексу. Розглянуто підходи до тлумачення сутності концентрації виробництва та наведено власне розуміння цього поняття. Залежно від характеру розвитку аналізованого процесу, виявлено її форми та види й обґрунтовано показники їх виміру.

Табл.: 5. Рис.: 1. Бібліогр.: 18.

Ключові слова: концентрація, концентрація виробництва, абсолютний рівень концентрації, відносний рівень концентрації.

Артеменко Ирина Сергеевна,

аспирантка Киевского национального экономического университета им. В. Гетьмана

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНЦЕНТРАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА

Исследован процесс концентрации производства на предприятиях агропромышленного комплекса. Рассмотрены подходы к толкованию сущности концентрации производства и приведены собственное понимание данного понятия. В зависимости от характера развития данного процесса, выявлены ее формы и виды и обоснованно показатели их измерения.

Табл.: 5. Рис. 1. Лит.: 18.

Ключевые слова: концентрация, концентрация производства, абсолютный уровень концентрации, относительный уровень концентрации.

Irina Artemenko,

postgraduate, Kyiv National Economic University V. Hetman

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE CONCENTRATION OF PRODUCTION IN THE AGRICULTURAL ENTERPRISES

The process of concentration of production at the enterprises of agro-industrial complex is investigated. Approaches to interpretation of essence of concentration of production are considered and given own understanding of this concept. Depending on nature of development of this process, its forms and types and reasonably indicators of their measurement are revealed.

Tab. 5. Fig. 1. Bibliogr.: 18.

Keywords: concentration, the concentration of production, the absolute level of concentration, the relative level of concentration.

Постановка проблеми. На сьогодні концентрація виробництва як у промисловості, так і в аграрному секторі набуває значної актуальності, оскільки істотно впливає на масштаби та ефективність виробництва й подальший його розвиток на інноваційній основі. Між тим проблема концентрації в сільському господарстві досліджена не достатньо, низка аспектів цієї проблеми вимагає поглибленого узагальнення на базі новітніх даних про тенденції змін в обсязі землекористування суб'єктів господарювання та в обсязі виробництва. Тому поглиблене дослідження цього процесу вимагає детального розкриття теоретичних основ концентрації, виявлення різних підходів до трактування поняття в часі. Оскільки концентрація виробництва є складним багатоаспектним процесом розвитку аграрних підприємств і сільського господарства в цілому, варто ідентифікувати форми концентрації виробництва залежно від характеру її розвитку. Завдяки цьому з'явиться можливість для поглибленого аналізу ступеня впливу концентрації на результати господарської діяльності аграрних підприємств.

Тому **метою** цієї статті є дослідження теоретичних основ концентрації виробництва та виявлення її форм і видів залежно від характеру розвитку та обґрунтування показників виміру.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти дослідження концентрації висвітлювалися в працях таких вітчизняних вчених, як В. Г. Андрійчука [1, 2], А. З. Астаповича [3], В. В. Костицького [4], О. Костусева [5], Н. А. Кизима [6], В. Степанова, С. А. Уткина, М. В. Кропивка [7], Б. Й. Пасхавера [8] та ін. Деяким питанням концентрації присвячені роботи зарубіжних учених, зокрема І. Владимірова, Ю. Іванова, Б. Мільнера, та ін. Проблеми економічного зростання розглядалися ще в працях А. Сміта, Дж. Кейнса і набули подальшого дослідження такими сучасними вченими, як С. Домар, Р. Солоу, Г. Менк'ю, А. Філіпенко, О. Рогач та ін. [9]. Основна увага приділялася теоретичним засадам щодо питань концентрації виробництва, удосконаленню методів визначення рівня концентрації сільськогосподарського виробництва, його впливу на ефективність агросфери, наслідкам процесу надконцентрації агропромислового виробництва і земельних ресурсів, а також проблемним аспектам регулювання функціонування агропромислових компаній.

Все ж, мало досліджено питання концентрації виробництва в сучасних умовах, коли стрімко розвивається процес інтегрованої концентрації, а саме створення вертикально-інтегрованих структур, збільшення застосування ресурсів, оборотного капіталу та розвитку інноваційних процесів.

Виклад основних результатів дослідження. Розкриваючи сутність поняття «концентрації» як економічної категорії варто зазначити, що етимологічно це поняття походить від латинського «concentration» і в перекладі означає «центр», «осередок».

Поняття «концентрація» різні школи розглядали по-різному. Умовно в розвитку теорії концентрації можна виділити такі етапи, які характеризуються різними підходами до трактування цього поняття [10]: XVIII – кінець XIX ст.; кінець XIX ст. – перша половина XX ст.; друга половина XX ст.

Ключовим словом у визначенні поняття «концентрація» є розмір організації, що найчастіше характеризується обсягом продажу, чисельністю працівників, вартістю основних фондів.

Перший етап, який тривав з початку XVIII до кінця XIX ст., охоплює погляди представників класичної школи політичної економії. Саме в цей період були закладені загальнотеоретичні основи поняття концентрації. Однак слід зазначити, що підхід класиків до розуміння цього поняття був дещо узагальненим, оскільки концентрація тоді ототожнювалася з ринковою структурою, а не розглядалася як окремий чинник, що впливає на формування останньої. Ще однією характерною рисою цього періоду є те, що об'єктом аналізу вчених була виключно концентрація виробництва та капіталу. Все ж науковий доробок тогочасних учених-економістів заклав основи для дослідження останньої в пізніші періоди. Крім того, концентрація розглядалася в нерозривному зв'язку з питаннями конкуренції та монополізму. Зокрема, останній трактувався як результат високого рівня концентрації виробництва, який і дає можливість підприємствам отримувати надприбутки на основі підтримки монополю високих цін.

Дещо глибший аналіз сутності концентрації здійснили представники марксизму. Так, К. Маркс сформулював закон концентрації, який поширюється на всі галузі промисловості і зумовлює структурні зміни в них. Суть закону полягає в зосередженні працівників і робочих машин на великих підприємствах, і, відповідно, виробництва на одному або кількох великих заводах. Учений показав, що процес концентрації відбувається як шляхом збільшення виробництва в результаті приєднання частки додаткового продукту до первісних витрат (тобто відбувається накопичення капіталу), так і шляхом централізації (об'єднання підприємств та виробництв). Таким чином, марксистська економічна теорія розмежовувала процеси концентрації капіталу та концентрації виробництва.

Другий період (кінець XIX ст. – перша половина XX ст.) розвитку теорії концентрації охоплює творчий доробок представників кембриджської школи політичної економії (А. Маршалла, Дж. Робінсон). У цей час концентрація розглядалася як результат динамічних змін в економічному середовищі. Провідні економісти цього періоду основну свою увагу все ще зосереджували на дослідженні концентрації виробництва, однак основним мотивом участі підприємств у цьому процесі вони визначають не досягнення монополюного становища, як марксиста, а зниження витрат за рахунок економії на масштабах виробництва. Так, А. Маршалл вказував на наявність прямого взаємозв'язку між економією від масштабу та концентрацією виробництва.

Опрацювання значної кількості сучасної вітчизняної економічної літератури дає підстави для висновку, що науковцями поняття «концентрація» вживається в різних значеннях. Це свідчить про відсутність загальноприйнятої точки зору щодо його змісту. У Великому економічному словнику за редакцією А. Азріліяна концентрація тлумачиться як збільшення розмірів капіталу в результаті накопичення та капіталізації ринкової вартості, створеної найманими робітниками і привласненої власниками засобів виробництва [11]. В економічному словнику-довіднику за редакцією С. В. Мочерного, поняття «концентрації виробництва» трактується як зосередження виробництва одного чи декількох аналогічних видів продукції чи послуг у великих організаціях, у межах невеликого регіону [12]. Професор В. Лагутін розглядає концентрацію як процес об'єднання економічних ресурсів під єдиним контролем. Таке трактування концентрації в розглянутому контексті є спірним, оскільки містить ознаки консолідації ресурсів і обсягів виробництва.

Такі вчені, як Л. Ю. Мельник [13], Х. Бергман [14], П. К. Канінський [15] та С. Г. Колеснев [16] вважають, що концентрація – це процес, результатом якого є збільшення розмірів господарських підприємств, збільшення та зосередження засобів виробництва та робочої сили на великих підприємствах, створення транснаціональних компаній, різних альянсів. Вони можуть нагромаджувати велику кількість ресурсів та створювати їх відповідного розвитку науково-технічного прогресу.

Узагальнення розглянутих підходів до тлумачення сутності концентрації дає підстави трактувати це поняття як процес зосередження засобів виробництва, землі й трудових ресурсів та обсягу виробництва продукції на одному й тому самому підприємстві з метою збільшення масштабів виробництва й підвищення його ефективності. Це – процес динамічний і є об'єктивною закономірністю розвитку сільськогосподарського виробництва, якісна зміна якого обумовлюється розвитком наукового техніко-технологічного прогресу. Кожному рівню розвитку продуктивних сил і організації виробництва відповідають певні рівні концентрації виробництва.

Поняття концентрації виробництва має окремі спільні риси з поняттям інтенсивності, але не є тотожним із ним. Спільним є те, що в обох визначеннях йдеться про зосередження (концентрацію) авансованого капіталу на підприємствах і про виробництво ними сільськогосподарської продукції. Відмінність проявляється в тому, що концентрація виробництва вимірюється загальним розміром авансованого капіталу, площею сільськогосподарських угідь та обсягом виробництва продукції, а суть інтенсивності зводиться до зосередження авансованого капіталу на одиницю земельної площі. Отже, ці два поняття доповнюють одне одного і разом дають змогу більш глибоко аналізувати чинники формування ефективності сільськогосподарського виробництва.

Слід розрізнити абсолютний і відносний рівні концентрації виробництва. Абсолютний рівень концентрації характеризується середнім розміром аграрних підприємств за певним показником і його доцільно визначати в розрізі окремих типів підприємств: фермерських господарств, сільськогосподарських товариств з обмеженою відповідальністю та інших видів товариств, приватних аграрних підприємств, виробничих сільськогосподарських кооперативів як у цілому по країні, так і по окремих адміністративних регіонах. Відносний рівень концентрації виробництва визначається часткою великих підприємств за відповідним показником розміру в загальній кількості аграрних підприємств певного юридично-правового статусу [17].

Як ми переконалися, концентрація виробництва – це складний багатоаспектний процес розвитку аграрних підприємств і сільського господарства в цілому. Цією обставиною й зумовлюється необхідність його поглибленої ідентифікації за відповідними критеріями. Так, залежно від характеру розвитку концентрації виробництва вважаємо доцільним виділити такі її форми (рис.1):

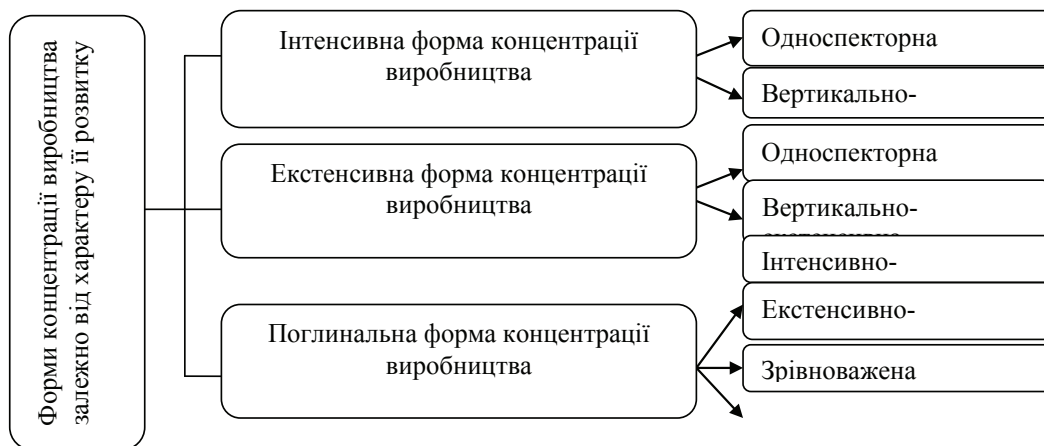

Рис. 1. Форми концентрації виробництва залежно від характеру її розвитку

Джерело: власна презентація

Інтенсивна форма концентрації виробництва передбачає, що підприємство на одній і тій же земельній площі нарощує вкладання капіталу на новітній основі (основних засобів, оборотного капіталу сфери виробництва, а за необхідності і праці (в умовах розвитку трудомістких галузей) з метою одержання більшого обсягу виробництва продукції і підвищення його ефективності. Якщо при цьому аграрне підприємство розвиває лише сільськогосподарські галузі, тоді має місце односпекторна інтенсивна форма концентрації. Але в тому разі, коли таке підприємство на таких же сільськогосподарських землях розвиває і переробні виробництва, що об'єктивно збільшує потребу в спеціалізованому обладнанні, тобто в основному капіталі, а також в оборотному капіталі і людських ресурсах, то такий різновид досліджува-

ного процесу можна назвати як вертикально-інтенсивна форма концентрації виробництва. Отже, розглянута форма концентрації є результатом накопичення капіталу підприємства на одній і тій же земельній площі в процесі його саморозвитку.

Екстенсивна форма концентрації виробництва реалізується в умовах збільшення підприємством посівних площ і, відповідно, нарощування капіталу на тих же технічному і технологічному рівнях, необхідних для обробки додатково задіяних земельних ресурсів. Ця форма концентрації також може мати два різновиди: односекторно-екстенсивна, коли підприємство розвиває лише сільськогосподарські галузі, і вертикально-екстенсивна – в разі розвитку ним переробного виробництва з використанням його традиційної техніко-технологічної бази.

У практичній діяльності аграрних підприємств часто має місце переплетіння інтенсивної та екстенсивної форм концентрації виробництва, коли підприємство розширює посівні площі і водночас здійснює нарощування капіталу на одиницю земельної площі частково як на старій, так і частково на новій техніко-технологічній основі. Залежно від їх співвідношення (старої і нової), є підстави виділити інтенсивно-екстенсивну форму концентрації виробництва та екстенсивно-інтенсивну. У першій із них нарощування капіталу відбувається переважно на новій техніко-технологічній базі, а в другій – навпаки, переважно на традиційній. Ці форми концентрації можуть бути, як і в попередніх випадках, односекторними, або вертикальними.

У сучасних умовах з розвитком глобалізаційних процесів, в країнах світу, в тому числі і в Україні, все більшої масштабності набуває ринок злиття/поглинання (M&A – від англ. Merger – злиття, acquisition – поглинання). Особливо динамічно цей процес став розвиватися в АПК і його провідній сфері – сільському господарстві. Часто великі агропромислові компанії поглинають аграрні підприємства, перетворюючи їх у відокремлені підрозділи або навіть у структурні підрозділи. В цьому випадку поглинання ми розглядаємо саме в такому аспекті, коли поглинуте підприємство втрачає право юридичної особи і набуває статусу відокремленого або структурного підрозділу. Що ж стосується перетворення самостійних аграрних підприємств у дочірні підприємства холдингів, то цей процес ми розглядаємо як економічну концентрацію.

Дещо меншою мірою простежується процес злиття компаній (підприємств) і утворення на їх основі нової юридичної особи, до якої переходять права й обов'язки компаній (підприємств), що злилися. Тобто в цьому разі відбувається централізація капіталу, зосередження його в одних руках. У процесі поглинання і злиття виникає, на нашу думку, злиттєво-поглинальна форма концентрації виробництва, яка за своїм характером виникнення може мати два різновиди – інтенсивно-екстенсивна й екстенсивно-інтенсивна. Перша з них має місце тоді, коли в процесі злиття чи поглинання підприємство (компанія), що зливається (поглинається), має новітню техніко-технологічну базу, завдяки чому стає локомотивом для розвитку компанії, що здійснила поглинання, чи для виниклої нової компанії, що є продуктом злиття. Прикладом тут може служити компанія «Райз-Максимко», яка мала сучасну техніко-технологічну базу й ефективний менеджмент, і яка була поглинута компанією «Укрлендфармінг», ставши двигуном розвитку останньої. Якщо ж за злиття чи поглинання компанія, що злилася чи була поглинута, має стару техніко-технологічну базу і її розміри займають досить високу або навіть переважну частку в спільному виробництві, то в такому разі має місце екстенсивно-інтенсивна злиттєво-поглинальна форма концентрації виробництва.

Залежно від способу формування концентрації виробництва можна виокремити такі її види:

- ресурсна концентрація;
- економічна концентрація.

Наведені на рис.1 форми концентрації репрезентують саме ресурсну концентрацію виробництва, оскільки кількісно вона характеризується низкою ресурсних показників, що розкривають її суть. На рівні підприємства найголовнішими серед них є: площа сільськогосподарських угідь підприємства, включаючи й орендовану землю; авансований капітал підприємства, взятий разом з орендованим майном середньо-облікова чисельність працівників в еквіваленті повної зайнятості. Тут звернемо увагу на таку важливу обставину. Зосередження ресурсів на окремих підприємствах призводить до збільшення ними обсягів виробництва і продажу сільськогосподарської продукції. Але при цьому потрібно брати до уваги, що за одного й того ж рівня зосередженості ресурсами, підприємство може виробляти й реалізовувати різний обсяг продукції, що зумовлюється впливом різних факторів: спеціалізацією підприємств (про що йтиметься далі), кваліфікацією менеджменту, кон'юнктурою ринку тощо. Тому економічно виправдано обсяг продажу продукції як похідну від обсягу її виробництва підприємством розглядати в якості надто важливого показника концентрації, що має самостійне оцінне значення поряд із ресурсними показниками.

За такого підходу концентрацію виробництва, що представлена ресурсними показниками і показником обсягу продажу, правомірно називати ресурсно-продуктовою концентрацією. В подальшому викладі для оцінювання концентрації виробництва ми будемо використовувати як ресурсні, так і продуктові показники без означення, чи це є суто ресурсна, чи ресурсно-продуктова концентрація.

Зазначимо також, що зосередження на одних і тих же підприємствах вказаних ресурсів і обсягу виробництва та продажу продукції означає і збільшення їх розмірів. Тому справедливо вважати, що показники концентрації виробництва є й показниками, що характеризують розмір підприємств. Вони дають змогу здійснювати їх градацію за розміром і завдяки цьому втілювати відповідну державну регуляторну підтримку щодо розвитку дрібних, малих, середніх і великих підприємств.

Під економічною концентрацією розуміють реальну можливість здійснення вирішального впливу однієї або декількох пов'язаних юридичних (фізичних) осіб на господарську діяльність інших суб'єктів господарювання чи їх частин. Формою вияву економічної концентрації є консолідація ресурсів та обсягів виробництва продукції.

Концентрація виробництва дає змогу підприємству вживати різних заходів, спрямованих на зростання родючості землі, захист її від водної та вітрової ерозії, впроваджувати прогресивні системи ведення землеробства і тваринництва, енергоощадні технології [17].

Для визначення рівня концентрації виробництва в окремих сільськогосподарських галузях важливо використовувати і такі її показники, які б повніше відображали їх специфіку. Так, у рослинництві вважаємо доцільним використовувати такі два основні показники: площа посіву культури та обсяг виробництва продукції цієї культури по підприємству. Допоміжний показник – питома вага площі посіву культури в загальній посівній площі підприємства. У тваринництві – поголів'я певного виду тварин на одне підприємство та обсяг виробництва тваринницької продукції певного виду по підприємству. Доповнювальний показник – щільність поголів'я тварин на 100 га відповідних земельних угідь.

Водночас для відображення ресурсної складової концентрації в окремих галузях рослинництва і тваринництва або в комплексах цих галузей доцільно використовувати і такий показник, як витрати виробництва та їх частку в загальних витратах підприємства. Ділення цих витрат на 1 га посіву культури чи на одну голову тварин дає змогу визначити рівень інтенсивності виробництва, що відіграє неабияку роль у збільшенні обсягу виробництва в цілому й на одиницю площі чи голову тварин.

Як бачимо з викладеного, для аграрних підприємств надзвичайно важливим показником концентрації є площа сільськогосподарських земель. І це очевидно, оскільки збільшення площі землекористування вимагає збільшення основного й оборотного капіталу, додаткової робочої сили, необхідних для забезпечення виконання технологічних операцій в більших масштабах. Проте спеціалізація сільськогосподарських підприємств на виробництві різних видів сільськогосподарської продукції інколи створює такі умови, коли площа землекористування як показник концентрації втрачає свою вагомість, натомість особливу значущість набувають інші показники концентрації.

Так, у вузькоспеціалізованих аграрних підприємствах – птахо- і бройлерних фабриках, тепличних комбінатах, а також у переробних підприємствах абсолютний рівень концентрації виробництва доцільно визначати насамперед за показниками їх потужності та обсягом виробництва продукції і масштабами залучення робочої сили.

Скажімо, такі вузькоспеціалізовані підприємства, як, наприклад, тепличні комбінати і, нерідко, свинокомплекси, що використовують відносно невеликі площі землі, все ж виробляють значні обсяги продукції. Відповідно, тут має місце як велика концентрація капіталу, так і великі масштаби виробництва й залучення робочої сили. Тому в разі оцінювання концентрації виробництва в таких підприємствах за показниками з орієнтацією на земельну площу, буде зроблений неправильний висновок щодо її рівня.

Підвищення рівня концентрації виробництва справляє позитивний вплив на економіку лише до певної межі, перехід за яку призводить до зниження ефективності. У надмірно великих підприємствах ускладнюється процес управління виробництвом, зростають транспортні витрати, погіршується контроль за якістю виконання робіт і дотримання технології.

Фактором протидії надмірній концентрації є й екологічні вимоги. Особливо це стосується великих тваринницьких комплексів, які справляють негативний вплив на довкілля. Тому важливою є проблема досягнення оптимального рівня концентрації сільськогосподарського виробництва, розв'язання якої в підсумку зводиться до визначення раціональних розмірів аграрних підприємств різної спеціалізації з урахуванням їх юридичного статусу і вітчизняних зональних особливостей.

У вітчизняному сільському господарстві радянської доби після колективізації було декілька хвиль укрупнення, насамперед колгоспів, в результаті чого в кінці 80-х років ХХ століття в Україні функціонували великі за розміром аграрні підприємства: 27,9 тис колгоспів, 23,3 тис радгоспів із середньою площею землекористування 6075 га. Але в період переходу до ринкових відносин в економіці України почався зворотний процес – деконцентрації виробництва, який супроводжувався утворенням широкої мережі малих та середніх підприємств і поділу існуючих великих підприємств. Так, у середині 1990-х років було реформовано і змінили юридичний статус 10833 КСП. На їх базі створено 14241 нове приватне агроформування (коефіцієнт поділу становить $14241 : 10833 = 1,3$, тобто кількість підприємств збільшилась на 1,3 рази, й відповідно зменшився їх розмір, що є відображенням деконцентрації), у тому числі фермерських господарств – 1254 (8,8%), приватних підприємств (приватно-орендних) – 2901 (20,4), гос-

подарських товариств (переважно товариств з обмеженою відповідальністю) – 6761 (47,5%), сільсько-господарських виробничих кооперативів – 3325 (23,3%).

Вже в першому десятилітті ХХІ столітті в сільському господарстві України розпочався новий етап реструктуризації аграрних підприємств шляхом створення агропромислових формувань, результатом якого стало зростання рівня концентрації виробництва в агропромисловому комплексі.

Загалом, концентрація виробництва є об'єктивним і прогресивним процесом. Саме тому в ринковій системі господарювання в усіх галузях національного господарства діє тенденція зростання концентрації виробництва.

Висновки. Отже, концентрація виробництва – це процес зосередження засобів виробництва, землі й трудових ресурсів та обсягу виробництва продукції на одному й тому самому підприємстві з метою збільшення масштабів виробництва й підвищення його ефективності.

Залежно від способу формування концентрації виробництва доцільно виокремити такі її види: ресурсну та економічну. Залежно від характеру розвитку концентрації виробництва нами виділено її форми: інтенсивну, екстенсивну та поглинальну. Своєю чергою, інтенсивна форма концентрації може бути односпекторною та векторно-інтенсивною; екстенсивна – односпекторною та векторно-екстенсивною, поглинальна – інтенсивно-екстенсивною, інтенсивно-екстенсивною та зрівноваженою. Виокремлення видів і форм вияву концентрації виробництва дає змогу здійснити поглиблений її аналіз в напрямі оцінювання ефективності цього процесу й обґрунтування заходів з її підвищення.

Список використаних джерел:

1. Андрійчук В. Г. Проблемні аспекти регулювання функціонування агропромислових компаній / В. Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2014 – № 2. – С. 5.
2. Астапович А. З. Транснаціональний капітал США в мировом хозяйстве / А. З. Астапович. – М. : Наука, 1990. – 200 с.
3. Костицький В. В. Закон перманентної концентрації капіталу : Економічна історія та українські реалії / В. В. Костицький – К. : Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. – 198 с.
4. Костусев А. А. Конкурентная политика в Украине / А. А. Костусев. – К. : КНЕУ, 2004. – 310 с.
5. Кизим Н. А. Концентрация и интеграция капитала / Н. А. Кизим. – Х. : Бизнес Информ, 2000. – 102 с.
6. Кропивко М. Ф. Підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва на основі розвитку кластерних систем / М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013. – № 3. – С. 3.
7. Пасхавер Б. Й. Концентрація та ефективність сільського господарства / Б. Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 16–23.
8. Нікітіна Т. А. Концентрація та централізація капіталу як фактора економічного зростання / Т. А. Нікітіна // Журнал : наукові праці НУХТ. – № 48. – С. 39–47.
9. Филюк В. Теоретико-методичні засади концентрації ринків / В. Филюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – С. 54–58.
10. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. 6-е изд., доп. – М. : Институт новой экономики, 2004. – 428 с.
11. Економічний словник-довідник / За ред. С. В. Мочерного. – К. : Феміна, 1995.
12. Мельник Л. Ю. Концентрація виробництва в сільському господарстві: тенденції і перспективи / Л. Ю. Мельник, П. М. Макаренко // Економіка АПК. – 2002. – № 2. – С. 11–16.
13. Бергман Х. Разделение труда и специализация в сельском хозяйстве / Х. Бергман ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1969. – 50 с.
14. Канінський П. К. Специалізація сільськогосподарських підприємств : монографія / П. К. Канінський. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 348 с.
15. Колеснев С. Г. Специализация и размеры сельскохозяйственных предприятий / С. Г. Колеснев. – М. : Колос, 1963. – 480 с.
16. Андрійчук В. Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу : підручник / В. Г. Андрійчук. – К. : КНЕУ, 2013. – 779 с.
17. Маркс К. Полное собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Єнгельс. – Т.12. – М. : Политиздат, 1962. – С. 194.